

УДК 378.22:34(477)(0,75.8)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.36>

ВИТОКИ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ «У ТРАДИЦІЇ РУСЬКІЙ» У ПОЛІТИЧНІ ДУМЦІ УКРАЇНИ

Панишко Галина,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри політології та публічного управління

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-8870-1543

Українська політична думка, що формувалася протягом століть є складником духовної, інтелектуальної культури людства. Без минулого немає майбутнього, тому звернення до позицій минулого дає змогу зорієнтуватися у просторі й часі, знайти своє місце в сучасності й майбутньому. Нинішня Україна як держава успадкувала традиції суспільно-політичного життя тих народів, які свого часу з'явилися й проживали на її теренах і створили свої державні об'єднання. Цікавим фактом була «Велика грецька колонізація» та процес освоєння Північного Причорномор'я, вплив грецьких полісів на політичний розвиток східнослов'янських племен. Перші політичні об'єднання (протодержави) на території України з'явилися в степах Північного Причорномор'я, про які найбільш докладну інформацію подає Геродот, який сам відвідав цей регіон. Визначальною, основоположною ідеєю української суспільно-політичної думки є свобода, справедливість, добро, правда – основа, на якій виростають вимоги національної незалежності, соціального визволення й утвердження справедливого демократичного ладу. З появою держави та права в Руській землі з'являються перші літературні твори – «слова», «повчання», «проповіді», «пастерики», «сказання», «моління» тощо. Провідною ідеєю була ідея об'єднання удільних князівств навколо престолу великого князя київського, подолання роздробленості. Специфічною рисою формування суспільно-політичної думки й правових учень у Київській Русі було започаткування теоретичних традицій утвердження поглядів на походження держави та князівської влади, стосунки між церквою й державою, цілісність і суверенність політичної влади тощо. Державно-правові й політичні традиції Давньої Русі на сторіччя продовжила Волинсько-Галицька держава (князівство, королівство), що була великим державно-політичним утворенням, яке стало головним політичним центром українських земель на заході. Після занепаду Волинсько-Галицької держави розпочалося просування литовців на Волинь, Подніпров'я, Чернігово-Сіверщину, Поділля. Це була середньовічна феодальна федерація, що успадкувала від Київської Русі й Галицько-Волинської держави інститути держави і права, судоустрій, судочинство, мову, військову й адміністративну організацію, у якій українські князівства користувалися широкою автономією.

Ключові слова: політичні ідеї, політичні вчення, українські мислителі, державність, Київська Русь, Волинсько-Галицька держава, Давньоруська держава, князь, правитель, феодальна роздробленість, князівська адміністрація, бояри, Велике князівство Литовське, Литовсько-Руське утворення, політична думка України.

Panyshko Halyna. The origins of political ideas of creating Ukrainian statehood “in the Rus’ tradition” in Ukrainian political thought

Ukrainian political thought, which has been formed over the centuries, is an integral part of the spiritual, intellectual culture of humanity. Without the past there is no future, therefore, turning to the positions of the past allows one to orient oneself in space and time, to find one's place in the present and the future. Today's Ukraine as a state has inherited the traditions of the socio-political life of the peoples who at one time appeared and lived on its territory and created their state associations there. An interesting fact was the “Great Greek colonization” and the process of development of the Northern Black Sea region, the influence of Greek policies on the political development of the East Slavic tribes. The first political associations (proto-states) on the territory of Ukraine appeared in the steppes of the Northern Black Sea region, about which Herodotus, who himself visited this region, provides the most detailed information. The defining, fundamental idea of Ukrainian socio-political thought is freedom, justice, goodness, truth – the basis on which the demands for national independence, social liberation and the establishment of a just democratic system grow. With the emergence of the state and law in the Russian land, the first literary works appeared – “words”, “instructions”, “sermons”, “patericons”, “tales”, “prayers”, etc. The leading idea was the idea of unifying the appanage principalities around the throne of the Grand Duke of Kyiv, overcoming fragmentation. A specific feature of the formation of socio-political thought and legal doctrines in Kievan Rus was the beginning of theoretical traditions of affirming views on the origin of the state and princely power, the relationship between the church and the state, the integrity and sovereignty of political power. The state-legal and political traditions of Ancient Rus were continued for a century by the Volyn-Galician state (principality, kingdom), which was a large state-political formation that became the main political center of the Ukrainian lands in the west. After the decline of the Volyn-Galician state, the advance of the Lithuanians to Volyn, the Dnieper region, Chernihiv-Severshchyna, Podolia grumbled. It was a medieval feudal federation that inherited from Kievan Rus and the Galicia-Volyn state

the institutions of state and law, the judicial system, legal proceedings, language, military and administrative organization, in which the Ukrainian principalities enjoyed broad autonomy.

Key words: *political ideas, political doctrines, Ukrainian thinkers, statehood, Kievan Rus, Volyn-Galician state, Old Russian state, prince, ruler, feudal fragmentation, princely administration, boyars, Grand Duchy of Lithuania, Lithuanian-Russian formation, political thought.*

Українська політична думка є складником усесвітньої системи політичних учень. Вивчення теоретичної спадщини мислителів минулого дає можливість пізнати шлях до кращого буття. Історія політичних учень є духовним заповітом одного покоління іншому, що дає можливість вирішення й розв'язання політичних проблем національного відродження, зберігаючи національний та інтелектуальний потенціал народу. Політичні вчення українських і зарубіжних мислителів про Україну, її державність є програмою майбутнього суспільно-політичного життя.

Сучасна політична наука, що розвивається на основі політичних ідей, учить, що політичні, правові, філософські, художні, релігійні погляди суспільства через відповідні їм політичні та правові установи мають виключне значення для цивілізаційного поступу суспільної організації [1, с. 10].

Українська суспільно-політична думка є тим національним багатством ідей, характерною особливістю яких є ідеї свободи, справедливості, добра і правди, національної незалежності й соціального визволення. Для України характерними є періоди державності й бездержавності (тобто входження її територій до складу того чи іншого державного утворення, тієї чи іншої імперії тощо). Але такий процес чужоземного володарювання не зміг стерти і спопелити українство, його еліту, що давала поштовх до збереження самобутності й прагнення мати свою національну державу. Держава є ядром політичної системи, формою організації суспільства, політично організованими, вищою владою народу, який проживає на певній території як об'єднання, що складається з великої кількості поселень. Держава, за визначенням Аристотеля, «виникла для задоволення життєвих потреб, але існує заради досягнення впорядкованого життя» [2, с. 181–182].

Відомим процесом суспільно-політичної ретроспективи є «велика грецька колонізація», «еллінська міграція» (VIII – кінця VI ст. до н. е.). Нинішня Україна як держава успадкувала історію тих народів, які свого часу проживали на її теренах і створили свої державні об'єднання. Українські вчені Н. Кравченко й І. Черняков вважають, що термін «колонізація» не зовсім коректний, оскільки не точно відображає суть і характер процесу проникнення еллінів на територію узбережжя Чорного моря. Науковці зазначають, що доцільніше назвати цей процес «переселенням», а «колонії – грецьким «опойкій», тобто «переселення населення» [3].

«Сучасник Великої грецької колонізації Платон стверджував, що греки обсіли Чорне море, наче жаби ставок» [4, с. 31]. В історії людства велике значення мало античне суспільство, досягнення якого лягли в основу розвитку європейських держав. Складником античного світу були грецькі міста-дежави Північного Причорномор'я, що виникли на території сучасної України, – Ольвія, Херсонес, Пантікапей. Вони безпосередньо впливали на східнослов'янські племена, що пізніше утворили Давньоруську державу [5].

У IX ст. виникла слов'янська держава із центром у Києві, відома як Русь, у науковій літературі названа Київською Руссю чи Стародавньою Руссю. Останнім часом починає широко використовуватися назва Київська держава [6, с. 116].

Минуло одинадцять століть із тієї далекої пори, коли на безмежному обширі Східної Європи почала складатися могутня слов'янська держава, описана арабськими істориками, нанесена на світові карти персидськими географами, відтворена візантійськими вченими й західноєвропейськими хроністами, звеличена давньоруськими літописцями, оспівана в народних билинах і дружинних піснях, згадана в скандинавських сагах і французькому епосі. Літописці назвали ту державу Руссю, або Руською землею. Історики охрестили її Київською чи Давньою Руссю. У середні віки саме Україна була серцевиною культурно-політичного й господарського конгломерату земель і народів – Київської Русі [7, с. 78–79].

Система суспільно-політичних і державно-правових поглядів держави Київська Русь, що виникла в період раннього середньовіччя, сформувалася під впливом світогляду античних філософів, а також багатьох інших чинників, зокрема соціально-економічних та етико-релігійних. Легітимність державної влади правлячої князівської династії, право, справедливість, крім релігійного компонента, також не були позбавлені юридичного компонента. Мова йде про першоджерело права «Руська Правда» у відомих трьох редакціях: короткій, розширеній і скороченій. Науковцям відомо понад сто списків «Руської Правди».

Найдавнішу «Руську Правду» Ярослав Мудрий дав новгородцям 1016 року, яку згодом доопрацьовано під назвою «Суд Ярославль Володимирич» та упроваджено 1036–1037 рр. «Правду Ярославичів» ухвалено на з'їзді Ізяслава, Святослава та Всеволода Ярославичів у Вишгороді [6, с. 12].

«За своїм змістом державно-правові погляди Київської Русі XI–XII ст. були такими ж, як і в інших країнах. Зокрема, поняття «правда» було вихідним поняттям у юриспруденції наших стародавніх предків, так само як «jus» у Стародавньому Римі, або «драхма» в Стародавній Індії» [8, с. 67].

Давньоруська держава, народжена в докласовому, родоплемінному суспільстві, основною ознакою державності має те, що влада не відокремилася від маси народу, а піднеслася над племінною верхівкою, набравши індивідуального характеру. Формою Давньоруської держави зокрема, у IX–X ст. є дружинний, тобто панівний, прошарок у стратифікаційному поділі, утворюючи примітивний державний апарат, що вершив суд і займався стягненням данини. За правління князя Святослава дружина не брала участі у вирішенні державних справ, а виступала лише важливою військовою організацією, необхідною князеві для оборони держави. Далі важливою для аналізу є епоха князя Володимира – значного державотворця, реформатора й адміністратора, новатора християнства, що вдосконалив «Закон Руський» як зразок зведеного звичаєвого права, перетворивши його на «Устав земляний».

Ярослав Мудрий проводив багатовекторну політику, вдавався до поширеного в середньовіччі методу ведення дипломатії – династичних шлюбів, виступаючи головним ідеологом таких нововведень у державі. Його ідеологічний сподвижник Іларіон характеризував суспільний прогрес у творі «Слово про закон і благодать»: «Спершу закон, потім благодать, спершу тінь, потім істина». Тут ми знаходимо прагнення його сучасників до зовнішнього суверенітету Київської Русі. Митрополит Київський Іларіон бажає сину Володимира Великого Георгію (християнське ім'я Ярослава Мудрого) «в здоров'ї море переплисти, мудро правити людьми і зберегти християнську віру як умову ствердження благодаті (справедливості та стабільності держави)» [9, с. 145–146].

Формування й існування Київської Русі, стабілізація її державної території, удосконалення державного апарату – це те, завдяки чому Русь стає могутньою, висококультурною державою та посідає почесне місце серед головних країн ранньосередньовічного світу. Ці, вище перелічені, характеристики не могли не вплинути на процес розвитку суспільно-політичної думки, яка виникла в контексті християнізації, відображаючи українську культуру, її своєрідність і самобутність. Про співвідношення влади духовної (церковної), світської (князівської) і людини знаходимо інформацію у творах «Ізборник Святослава» 1076 р. та «Ізборник Святослава» 1078 р. Державна й церковна влада вважалася єдиною, ототожнювалася через безсумнівність підкорення їй, оскільки держава, влада й церква стоять вище від людини та її інтересів. Фактично в державі було сформовано дві гілки влади – світську й церковну, а Нестор-літописець у «Повісті минулих літ» уважав, що єдність держави має бути сформована й гарантована церковною владою, оскільки ця влада від Бога.

Володимир Мономах, пропонуючи свої оригінальні концепції у творі «Повчання», закликав до смирення, ненаслідування лиходіїв, уникати заздрощів, діяти благочестиво «за євангельським словом, очима управляти, язик іздержувати, ум смиряти, тіло успокоювати, гнів подавляти, помисел чистий мати, спонукаючи себе на добрі діла Господа ради», «не мстити, любити, умертвити гріх, ні правого, ні винного не вбивайте і не повелюйте вбити його, якщо хто буде достоїн смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської» [10, с. 75–79].

Процес відцентрових традицій, що негативно вплинув на феодалну роздробленість, указує на те, що відбулися об'єктивні зміни в соціальній сфері. Власне, феодална роздробленість фактично загрожувала розпадом держави й була основною проблемою «Слова о полку Ігоревім». У цьому творі обстоювалася думка про необхідність концентрації влади в руках сильного князя та збереження першої слов'янської держави. Ідея одновладдя в державі відображена ще в одному політичному творі часів Київської Русі – «Моління Данила Заточника». Автор писав, що «не море топить кораблі, а вітри, не вогонь розпікає залізо, а роздмухування міхами; ось так і князь не сам у халепу потрапляє, радники вводять». Літописець звертає увагу й викладає як пораду князеві умови, за яких можна зміцнити державу, урівноваживши владу, зробити її стабільною. Отже, усі мислителі об'єднані однією ідеєю – зміцнення держави через утвердження сильної великокнязівської влади, що, у свою чергу, обмежувала б повноваження місцевих феодалів для спільної мети – об'єднання всіх руських князів під владою великого князя. Характерною особливістю суспільно-політичної думки українського народу є ідеї свободи, справедливості, добра та правди. І це цілком зрозуміло: голодний думає про шматок хліба, а поневолений – про свободу. У зв'язку з процесом занепаду Давньоруської держави безпосереднім наступником державності Київської Русі, що продовжило її традицію, було Волинсько-Галицьке князівство. «Київська держава, право, культура були тим утвором народності українсько-руської. Київський період перейшов

у Галицько-Волинський в XIII столітті, потім у Литовсько-Руський, а далі в Польсько-Литовський. Волинсько-Галицька Русь виросла на своєму корені й успішно перейняла традиції своєї попередниці» [11, с. 57].

«На Волині у XII ст. функціонувала власна князівська адміністрація, влада якої періодично і, принаймні номінально, поширювалася на її територію. Період з кінця XII ст., коли на адміністративній карті Русі з'явилося Волинсько-Галицьке князівство, у цьому аспекті вимагає окремого розділу. Зближення таких різних земель, як Волинь і Галичина, потребує спеціального пояснення: необхідно зрозуміти, яким було їхнє становище у новому утворенні та як ці процеси позначилися на історії Волинської землі. Традиційно вважається, що початок князівству поклало утвердження володимирського князя Романа Мстиславовича в Галичі в 1199 році. Однак, як зазначає відомий історик Сергій Панишко, котрий досліджує проблеми Волинсько-Галицької адміністративно-територіальної спільності, ця подія мала цікаву передісторію. Справа в тім, що в 1188 р. Роман уже робив спробу стати галицьким князем і при цьому віддав Володимир братові Всеволоду назавжди. «Роман тоді оддав братові Всеволоду [город] Володимир назавсім і хреста йому цілував: «Більше вже мені Володимир без надоби» [12, с. 67–67].

Варто зазначити, що спроба заволодіти Галичем закінчилася невдачею, а назад у Володимир Всеволод Романа не пустив. Але завдяки втручання князя Рюрика Ростиславовича справа була погоджена на користь Романа, якому було повернуто стольне місто Волині. Річ у тім, що Роман під 1188 рік «жодного дня не був одночасно й володимирським, і галицьким князем, а волинсько-галицьким і поготів». На той час існувала традиція переміщення князя між столами. Також традиція засвідчує, що в різних частинах своїх володінь князь мав свою незалежну адміністрацію, яка формувалася із числа місцевих чиновників, хоча й траплялися випадки залучення кадрового потенціалу з інших земель. Через десятиріччя, в 1199 році, Роман, залишивши за собою Володимир, водночас очолює дві окремі, незалежні одна від одної адміністрації – волинську й галицьку. «Для володимирців (волинян) він був володимирським князем, а для галичан – галицьким» [12, с. 68].

Роман був могутнім князем, оскільки мав у розпорядженні значні сили, що могли суттєво вплинути на тодішню ситуацію в регіоні. Його сини Данило й Василько, маючи обопільний міцний союз, повернули батьківські володіння та примножили могутню силу південно-західної частини Русі. «Князь Роман Мстиславович був високоосвіченою людиною. Народ любив його як справедливого правителя, що керував згідно із законом Божим». Літописець із захопленням писав про нього: «...хоробрий був Роман Мстиславович, він кидався на поганих (половців) як лев, сердитий був як рись, нищив їх як тур, наслідуючи свого діда Мономаха» [11, с. 62].

Уважається, що Данило прагнув сісти в Галичі, і вчені навіть сформулювали до його імені приставку «Галицький». Однак його інтерес завжди визначався до забузьких земель, оскільки він активно розбудовував Угровськ, а пізніше свою нову столицю – Холм. Літописець також указує на факт проблемних відносин Данила Романовича «з галицьким боярством». Угровське князівство трансформувалося в Холмське й розміщувалося воно не в Галичині, а в західній частині Волині. Роман, Данило й Василько володіли окремими князівствами, очолюючи окремі незалежні адміністрації.

Після смерті Романа Мстиславовича настає кривавий період князівських міжусобиць і боротьби із зовнішніми чинниками. Проти єдності Волинсько-Галицької держави, її суверенітету й зміцнення князівської влади виступило свавільне галицьке боярство як нова соціальна верства в стратифікаційному поділі тогочасного суспільства, а також окремі удільні князі та правителі з числа сусідніх держав, таких як Польща й Угорщина. Фактично галицька боярська олігархія своїми діями та вчинками спровокувала втручання в справи Волинсько-Галицької держави, користуючись своїми споживацькими вузькостановими інтересами. Романовичі тим часом «збирали до купи землі, що становили спадщину їхнього батька!» Залишивши за собою Галичину, Данило віддав Волинь молодшому брату Васильку. Незважаючи на такий поділ, обидва князівства (зокрема протягом 25 років) продовжували існувати як єдиний живий організм під зверхністю Данила Романовича Галицького. Після смерті Данила Романовича Волинсько-Галицька держава, незважаючи на процес внутрішньої децентралізації в кінці XIII ст., залишалася єдиною ще майже століття. Мислителі української політичної думки називають Данила Романовича «Король земель Руських», а державу – «Королівство Русі». «Василька Романовича шанували князі як «отця і господина». Володимир – син Василька Романовича – став наступним правителем на волинському престолі. У політичній думці України він славиться як покровитель освіти й культури, оскільки мало займався зовнішньополітичними справами. «Він був книжником і великим філософом, якого не було перед ним у цілій землі». Літописець вихваляє його за людяність, щедрість, лагідність до підлеглих, особливо убогих [11, с. 68].

Зі смертю князя Василька закінчується Галицько-Волинський літопис. Володимир Василькович був тісно пов'язаний із Левом Даниловичем та особливо з його сином Юрієм Львовичем – майбутнім

володарем Волині й Галичини. «Лев серед Даниловичів виявився найбільш енергійним правителем. Він продовжив державницьку політику свого батька, вів дипломатичну діяльність, розширював територію Галицько-Волинської держави, вона стала найбільшою з часу утворення, визнав залежність від Золотої Орди. У 1272 р. переніс столицю Галицько-Волинської держави до Львова» [11, с. 68].

Наступником Лева Даниловича став його син Юрій I, який виступає одноосібним правителем, іменуючи себе «Королем Русі та Князем Володимирії». Столицею королівства стає Володимир на Волині. Авторитет Галицько-Волинського князівства зріс навіть тоді, коли схильний до компромісів Юрій I поступився Польщі Люблінською землею. Проте за час його правління було утворено Галицьку митрополію, яка безпосередньо підпорядковувалася Вселенському патріарху в Константинополі й вела політику захисту незалежності українських земель. Останніми князями, які підтверджували спадкоємність традицій Київської держави, були сини Юрія I – Андрій і Лев, які титулувалися «князями всієї Русі», налагоджували значні торгово-економічні зв'язки з польськими купцями, забезпечували торгівлю з Балтикою, намагалися послабити залежність від Золотої Орди, а також протидіяли наступам Литви на окраїни князівства. Польський король називав останніх правителів Волинсько-Галицької землі «непоборним щитом проти жорстокого племені татар». З їхньою смертю династія, яку колись започаткував Роман Мстиславович, припинилася, держава поступово занепадає, посилюються політичні впливи галицького боярства, яке протидіяло встановленню міцної князівської влади.

«Децентралізація та занепад Королівства Русі, як називали тоді державу Романовичів чи Галицько-Володимирське князівство, призвели до епохальних змін в історії Волині. Нову політичну добу – добу Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського було відкрито. Це важливий і невід'ємний період не лише литовської, білоруської, а й української минувшини. Волинь опинилася перед складним вибором територіальної інкорпорації, згодом ставши першим реальним надбанням ВКЛ на українських землях» [12, с. 100].

«У XIV ст. Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське розширило свою територію шляхом інкорпорації практично всіх білоруських і більшості українських земель (Волинь, Київщина, Поділля, Чернігово-Сіверщина). Згадана держава була федеративним утворенням, у якому навколо власне Литви об'єдналися обласні автономії. ... Прагнення литовських князів розширити свої володіння об'єктивно відповідало прагненню східнослов'янських народів до об'єднання. Тому в цих регіонах литовські князі взяли на себе функцію, яку в інших частинах Русі виконували тамтешні Рюриковичі» [6, с. 181]. Держава Гедеміна за своєю структурою нагадувала свою попередницю – Київську Русь часів перших Рюриковичів. Їх правитель мав на меті не жорстку централізацію, а більш тісний контроль здійснював над своїм доменом – землями корінної Литви. Велике князівство Литовське складалося як утворення руських земель і князівств, що дало змогу розвиватися їм, створюючи соціально-економічні й політичні інституції. Так, за діяльності Володимира Ольгердовича розширилися територіальні межі Київського князівства. До того ж князь організував карбування власної монети й почав титулуватися як самостійний володар – «з Божої ласки князь Київський». У розділі «Особливості устрою українських земель: політичний устрій Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського» дослідник О. Уривалкін звертає увагу на процес бурхливого розвитку подільської землі, де розбудовувалися й укріплювалися міста. Як свідчить літопис, «князі увійшли в приязнь з отаманами, почали боронити подільську землю, а баскакам дань давати перестали» [6, с. 183].

Волинь князь Любарт обороняв і захищав від зазіхань Польщі. Таку ж політику проводив і його син Федір. Князівство знаходило своє місце в політичній структурі держави, що сприяло піднесенню економічної, соціальної, церковно-релігійної сфери, гарантувало «недоторканність старовини». Уклалися угоди з найвпливовішою верствою населення, яка визначала відносини з верховною владою протягом кількох віків.

«Науковці дискутують, чи була Литовсько-Руська держава спадкоємницею Київської та Галицько-Волинської Русі? Учені, дослідники, аналітики різносторонньо аналізують її місце й роль серед різних форм державності українського народу. Одні взагалі замовчують факт існування такої держави, інші схильні вбачати в приєднанні українських земель до Литви «як м'який процес їх включення, входження». Але варто зазначити, що литовські правителі «старини не рушили, новизни не вносили, доки це не суперечило їхнім політичним інтересам» [13, с. 96].

Варто також зауважити, що певний час руські князівства зберігали в складі Литви певні преференції, оскільки Великий князь Литовський зобов'язувався «давати оборону» князям руської землі, а вони, у свою чергу, обіцяли цілковиту покору. На час існування вищезначеного об'єднаного Литовсько-Руського утворення Литва ще не мала достатньо підготовленого державного апарату для здійснення функцій управління приєднаними територіями. Також варто звернути увагу на той момент, що в рамках

цього об'єднання українські землі берегли важливі елементи своєї державності: територію, суспільно-політичну організацію, військо, фінанси, судову, податкову системи тощо.

Література:

1. Безродний Є.Ф., Уткін Д.І. Історія політичних вчень : навчальний посібник. Київ : ВД «Професіонал», 2006. 432 с.
2. Основи громадянського суспільства та політичних знань : навчальний посібник / В.І. Бортніков, О.Б. Ярош, С.О. Байрак та ін. ; за заг. ред. проф. В.І. Бортнікова. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. 456 с.
3. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій. Київ, 1992. С. 214.
4. Бойко О.Д. Історія України : посібник. 2-ге видання, доповнене. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 662 с.
5. Малик Я. Історія української державності. Львів : Світ, 1995. 246 с.
6. Хрестоматія з історії політичних вчень : посібник / упоряд. та автор коментарів О.М. Уривалкін. Київ : Дакор, 2008.
7. Історія суспільно-політичної думки : курс лекцій : навчальний посібник. Київ : Вид-во Європ. у-ту, 2005. 453 с.
8. Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 464 с.
9. Похвала Ярославу Мудрому і Києву. *Православний молитовник* / Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. Київ, Року Божого 2008. 160 с.
10. Володимир Мономах. Повчання. Історія політичних і правових вчень : хрестоматія / під заг. ред. Г.Г. Діденко. Харків, 2019. 280 с.
11. Лазарович М.В. Ілюстрована історія України : короткий курс лекцій. 3-тє видання, перероблене і доповнене. Тернопіль : Джура, 2007. 470 с.
12. Історія Волині / науковий редактор, керівник, автор колективу М.М. Кучерепа; Волинський національний університет імені Лесі Українки. 2-е видання, змінене і доповнене. Надтир'я, 2024. 672 с.
13. Історія держави і права : підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.) та ін. ; за заг. ред. А.С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 512 с.